

ספרים וכתבי עת

עולים, מהגרים ופליטים במבט חדש

אורלי חיים

הגירה – כתב עת מקוון לענייני הגירה

גיליון א, מאי 2012

עורכים: פרופ' סרג'ו דלה-פרגולה (עורך ראשי), פרופ' רחל שרעבי (עורכת משנה)

הוצאת האגודה הסוציולוגית הישראלית

הפקה: המרכז האקדמי רופין והמכון להגירה ושילוב חברתי, 186 ע'

כתב עת חדש ויעדי

תופעת ההגירה על כל היבטיה (מהגרים, תושבים השבים לארץ המוצא, עובדים זרים, פליטים ומבקשי מקלט) היא תופעה נפוצה בעידן הגלובלי, ונמצאת בסדר היום הציבורי והפוליטי של רוב המדינות הדמוקרטיות המבוססות בעולם, וישראל בכללן. היקף ההגירה כיום הוא 191 מיליון בקירוב (לעומת 75 מיליון מהגרים בשנות השישים של המאה העשרים).

מדינת ישראל הייתה מדינת הגירה מיום הקמתה ואף קודם לכן. מאז קום המדינה (שנת 1948) ועד היום עלו לישראל יותר מ-3,092 מיליון עולים יהודים או צאצאי יהודים הזכאים לקבל אזרחות ישראלית לפי חוק השבות, כ-41% מתוכם מאז שנת 1990 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2012). עת הוסר 'מסך הברזל' שמנע הגירה חופשית של יהודים מברית המועצות לישראל ולשאר ארצות העולם.

הגירה מייצגת לא רק שינוי מקום מגורים גאוגרפי אלא גם מעבר בין תרבותי המאופיין בשינויים דרסטיים בתחומים רבים בחייהם של המהגרים העוברים למדינה, כגון: הצורך ברכישת שפה או שפות נוספות על מנת לתפקד במקום החדש, הסתגלות למערכת חברתית ותרבותית חדשה ולערכיה, התמודדות עם בעיות הכרוכות בהסתגלות מעשית ותעסוקה, התמודדות עם היבטים פסיכולוגיים ורגשיים בעקבות המעבר, ועוד. למפגש הבין-תרבותי בין תושבים ותיקים למהגרים/ עולים, בעקבות ההגירה לישראל וממנה, השלכות משמעותיות על צביונה של החברה והממסד בישראל, וכן על היבטים הקשורים בחינוך, בתרבות, בתעסוקה, בפוליטיקה, על היבטים פסיכולוגיים ורגשיים אצל מהגרים בעקבות המעבר.

בחודש מאי 2012 יצא לאור הכרך הראשון של כתב העת המקוון הגירה, בעריכת פרופ' סרג'ו דלה-פרגולה ופרופ' רחל שרעבי. פרופ' רחל שרעבי וד"ר ריטה סבר יזמו את הקמת כתב העת, והוא זכה לתמיכתן של פרופ' רבקה רייכמן, שהייתה באותה עת יושבת ראש קהילת הגירה ודמוגרפיה באגודה הישראלית לסוציולוגיה, ושל ד"ר לילך לב ארי הממלאת תפקיד זה כיום. דורון דגני הוא רכז המערכת. כתב העת הוא אקדמי ושפטי; יוצא לאור בחסות 'קהילת הגירה ודמוגרפיה' של האגודה הסוציולוגית הישראלית ומופק במימון המרכז האקדמי רופין והמכון להגירה ושילוב חברתי.

ד"ר אורלי חיים היא ראש המסלול לאנגלית במכללה האקדמית בית ברל. עוסקת שנים רבות בהכשרת מורים לאנגלית. תחומי המחקר העיקריים שלה הינם: הוראה ורכישה של שפה שנייה ושפות נוספות. עבודת המוסמך שלה עסקה בקשר בין ידע תחום הדעת ומודלים מנטאליים בפעולה של מורים לאנגלית. עבודת הדוקטורט שלה עסקה בקשרי ניבוי בין כשירות לשונית אקדמית בשלוש שפות: רוסית, עברית ואנגלית בקרב תלמידים עולים דוברי רוסית.

haimorly@zahav.net.il

עורכי כתב העת מציינים במבוא כי מטרתו המרכזית היא לאפשר פלטפורמה דיגיטלית חדשה ורב־תחומית לדיון ומחקר במגוון היבטים רלוונטיים לתופעת ההגירה תוך שימוש בדיסציפלינות הרלוונטיות במדעי הרוח, במדעי החברה, בתחום המשפט, ועוד.

סקירת המאמרים

הכרך הראשון כולל שבעה מאמרים המבוססים על מחקרים שבוצעו במסגרות תאורטיות שונות, באמצעות מתודות מחקר כמותיות ו/או איכותניות המתמקדות בהיבטים שונים של השתלבות קבוצות מהגרים בישראל. ארגון הצגת המאמרים בכרך זה מתייחס לסוגיית השתלבותם של מהגרים בישראל 'מן המקרו אל המיקרו' מבחינת הקשר המחקרים והיבטים רלוונטיים להגירה. להלן סקירה כללית של המאמרים:

המאמר הראשון, **הרהורים על הגירה בישראל: היבטים השוואתיים**, שכתב סרג'ו דלה־פרגולה, בוחן באופן מקיף את תופעת ההגירה לישראל וממנה, משנותיה הראשונות ועד לימינו (שנות ה־80 של המאה ה־19 ועד היום), מנקודת מבט השוואתית, גלובלית, וכן מן הזווית המדעית־חברתית־כמותית. בין הסוגיות הנבחנות במאמר – שאלת ההגירה לישראל לאורך השנים מתוקף חוק השבות וממניעים אידיאולוגיים־תרבותיים. כמו כן המאמר עוסק בשימוש במונחים שונים בהקשר ההגירה לישראל, כגון 'יהדות המזרח' לעומת 'יהדות המערב', ובסוגים נוספים של מהגרים לישראל, כגון פליטים וקבוצות אוכלוסייה נרדפות. הטענה המרכזית של המאמר היא כי יש לחקור את תופעת ההגירה בישראל בפרספקטיבה רחבה ושיטתית, מנקודת מבט של מדינת ישראל כחברה יהודית רחבה יותר וטרנס־לאומית, וכן במסגרת מערכת גלובלית של מדינות, כדי לבחון האם דפוסי ההגירה לישראל הם ייחודיים. המאמר כולל ניתוחי נתונים, אומדנים והשערות על סוגי הגירה אל מדינת ישראל וממנה לאורך השנים, כגון אומדנים של מספר המהגרים היהודים הכולל שעברו בין מדינות שונות ברחבי העולם בין השנים 1880–2011, נתונים ואומדנים לגבי השיעור היחסי של מהגרים נכנסים ל־1,000 איש בישראל בין השנים 1947–2011, הקשר המתקיים בין נטיית היהודים החיים בארץ נתונה להגיע לישראל לבין רמת ההתפתחות של אותה ארץ – ב־5–7 ארצות, ועוד. כל זאת תוך התייחסות להיבטים חברתיים, פוליטיים ודמוגרפים בחברה הישראלית. במסגרת הסקירה כותב המאמר מערער על מספר מוסכמות יסוד מקובלות. כך, למשל, לטענתו, העלייה הראשונה לא הייתה הראשונה; המזרחיים לא באו מהמזרח; יהודי אירופה המזרחית לא בהכרח היו הגורם הדומיננטי בהתפתחות העלייה במאה השנים האחרונות, יהודים מאסיה ומאפריקה הם אלה שעזבו יותר את מדינותיהם, הם אלה שבשכיחות גבוהה יותר עלו לארץ ואלה שנטו יותר לבחור בישראל כמדינת יעד על פני יעדים אלטרנטיביים. למרות העובדה שישארל נחשבת כארץ קולטת עלייה, כניסה ראשונית של יהודים לישראל במסגרת חוק השבות (עלייה) מהווה כיום פחות משישית מתוך סך כל המהגרים לישראל (כלומר, השאר הם מהגרים ממניעים אחרים).

המאמר השני בכרך, **רק ציפורי מסע יודעות: על הגירה ופליטות בשירה**, שכתב חגי רוגני, עובר מהמקרו למיקרו ומתמקד בממד נוסף של תופעת ההגירה, דהיינו הפליטות. במאמר זה נבחנים מאפיינים שונים של שירה הקשורה בסוגיית ההגירה והפליטות, בקרב משוררים יהודים ופלסטינים. המחקר עוסק בשירתם של משוררים ישראלים המתייחסים לגורל הפליטים הפלסטינים וכן בשירתם של המהגרים עצמם. כמו כן נבדק נרטיב הפליטות של היהודים המזרחים בישראל וביטוייו בשירה. כותב המאמר מביא דוגמאות משירתם של הפליטים והמהגרים – יהודים ופלסטינים – המצביעות על טראומה של אובדן הילדות, כאב פרידה והתרפקות על העבר, משבר המעבר משפה לשפה וכן רגשות מרירות, עלבון וכעס. בשירת הפליטים והמהגרים קיים שימוש בלשון ציורית כגון דימויים של עץ, ציפור או סערה. בין המשוררים ששיריהם נכללים במאמר: מחמוד דרוויש, חיים גורי, יהודה עמיחי, טאהא מוחמד עלי, לאה גולדברג, ברטולד ברכט, אלזה לסקר־שילר, מואיז בן הראש וארז ביטון.

ארבעת המאמרים הבאים בכרך מבוססים על ממצאי מחקרים הבודקים בעיקר דפוסי השתלבות וקליטה, מזוויות דמוגרפיות וסוציולוגיות בקרב קבוצות מהגרים בישראל, חלקם תוך התייחסות לקליטתם של מהגרים בארצות אחרות וחלקם תוך התייחסות לתת־קבוצות של מהגרים בישראל.

מאמרם של החוקרים (לפי סדר א-ב) קארין אמית, אולנה בגנו, ויליאם ברידג' דון דבורץ, יצחק הברפלד, ג'ון לוגן, משה סמיונוב, אירנה קוגן ורבקה רייכמן, אינטגרציה כלכלית של מהגרים ממדינות חבר העמים לשעבר בארבע מדינות: ניתוח השוואתי, מדווח על מחקר השוואתי בנושא אינטגרציה כלכלית של מהגרים ממדינות חבר העמים בארצות הברית, קנדה, גרמניה וישראל. המחקר בדק את השפעתם של הסדרים מבניים ומוסדיים בכל מדינה על השילוב הכלכלי של מהגרים מיומנים בעלי הכשרה מקצועית מארצות חבר העמים לשעבר. האינטגרציה הכלכלית נבדקה באמצעות המדדים הבאים: השתתפות בכוח העבודה, אבטלה, תת-תעסוקה, הישגים תעסוקתיים, תעסוקה שכירה והכנסות. מן הממצאים עולה כי הסיכויים לתעסוקה טובים יותר בישראל ובגרמניה – מדינות בעלות מדיניות של קליטת הגירה בעלת אופי נוקשה פחות באופן יחסי, והמעניקות יותר סיוע ותמיכה למהגרים החדשים בהשוואה לארצות הברית וקנדה. החוקרים מסיקים כי המערכת הכלכלית והמדיניות החברתית מהווים גורמים משמעותיים באינטגרציה הכלכלית של המהגרים.

המאמר שביעות הרצון של עולים מארצות המערב מהחיים בישראל, שכתבה קארין עמית, מבוסס על מחקר השוואתי הבודק את השתלבותם החברתית של מהגרים מארצות המערב, צפון אמריקה, ארגנטינה וצרפת בעשור האחרון בישראל. נבדקה סדרת משתנים המנבאים שביעות רצון בקרב מהגרים, משתני הגירה ומשתני הון אנושי, כלכלי וחברתי.

ממצאי המחקר מצביעים על דמיון רב במאפיינים הדמוגרפיים ובמניעי העלייה של עולי צפון אמריקה ועולי צרפת, המאופיינים ברמת השכלה גבוהה ובמניעי הגירה דתיים. לעומתם, העולים מארגנטינה דיווחו על שנות השכלה מעטות יותר בממוצע על הגירה לישראל בעקבות תחושה של העדר ביטחון אישי וכלכלי בארצם. בנוסף, ממצאי המחקר מראים כי המשתנים רמת דתיות ומניעי עלייה מסבירים שביעות רצון בקרב הקבוצות, אולם משתנים שונים מסבירים באופן שונה או בעוצמה שונה תחושה זו בכל קבוצה. החוקרים טוענים כי ממצאים אלו מצביעים על חשיבות הבחינה הנפרדת של תהליך ההשתלבות של כל קבוצת עולים בהתאם למאפייניה ולנסיבות עלייתה.

מאמרן של לריסה רמניק ויאנה קנורין טבשי, זוגיות רבת-תרבותית מבפנים – נישואין בין מהגרי ברית המועצות לשעבר לבין ישראלים-צברים, מבוסס על מחקר שבדק את הדינמיקה הפנימית, התרבותית, ביחסי זוגות נשואים 'מעורבים', שבהם אחד מבני הזוג הוא יליד ישראל והשני מהגר מארצות חבר העמים. סוגיה זו נבדקה באמצעות ראיונות עומק שהתמקדו בנושאים מעוררי מחלוקת בחיי היומיום, כגון זהות עצמית, שימוש בשפה, צריכת תרבות, קשרים עם משפחה וחברים, חלוקת מטלות הבית וגידול ילדים. ממצאי המחקר מראים על מגמה ברורה של העולים לבצע אסימילציה בהתאם לנורמות ולציפיות של בני זוגם הישראלים והרשת החברתית שלהם. מגמה זו בולטת בעיקר בקרב הנשים הרוסיות. לאור ממצאים אלו, החוקרות דנות בהיבטים של מגדר, זהות ויחסי כוחות בהקשר מעמדן של התרבות העברית והרוסית בישראל, ובהקשר הבחירה של מהגרים המבקשים לעזוב לכאורה את תרבותם המקורית באמצעות נישואים בין-תרבותיים.

המאמר סטודנטים יוצאי אתיופיה במכללה אקדמית לחינוך: שילוב או בידול?, שכתבולילך לב-ארי ודינה לרון, עוסק בהשתלבות אקדמית-חברתית של סטודנטים יוצאי אתיופיה במכללה לחינוך ובתפיסותיהם של אלה לגבי גישה רבת-תרבותית במכללה. עמדותיהם ותחושותיהם של משתתפי המחקר לגבי סוגיות אלו נחקרו במשך שנתיים באמצעות מתודות מחקר כמותיות ואיכותניות. ממצאי המחקר מראים כי הסטודנטים דיווחו על תחושת התייחסות שוויונית וגישה רבת-תרבותית במכללה שבה הם לומדים. החוקרות מדווחות כי ציפיות הסטודנטים מעידות על מוטיבציה גבוהה ונכונות לעסוק בחינוך, להוביל שינוי חברתי בקהילתם, להנהיג וכן להמשיך את לימודיהם האקדמיים. החוקרות מסיקות כי קבוצות מיעוט בעלות נראות גבוהה יכולות להשתלב בקמפוס אקדמי המאפשר אקלים רבת-תרבותי.

המאמר האחרון בכרך מבוסס על מחקרה של עדי בינס: רשתות מדיניות ב"מבצע שלמה" – בין הממשלה לסוכנות היהודית. המחקר מתמקד בהיבטים מדיניים-פוליטיים של השתלבות מהגרים בישראל. באופן ספציפי, הוא עוסק במעורבותו של מוסד הסוכנות היהודית במדיניות הקליטה בישראל

ובמעמדו ברשת המדיניות הציבורית. טענתה המרכזית של החוקרת היא כי מרכזיותו של מוסד זה בקליטת מהגרים בישראל מהווה אתגר לממשלות ישראל, המעוניינות בהענקת סמכויות ובשיתופו של מוסד הסוכנות ביישום מדיניות הקליטה, אולם לעתים, משיקולים ואינטרסים שונים, מתרשלות בפיקוח על ביצוע המדיניות. טענה זו נבחנת באמצעות בדיקת המדיניות של קליטת העולים מאתיופיה בגל העלייה השנייה, ב־1991, תוך התייחסות לתפקידיה ולתפקודה של הסוכנות בתחום הדיור. ממצאי המחקר מצביעים על כך שמעורבותה הרבה של הסוכנות היהודית בתחילתו של תהליך הקליטה סייעה לעולים בתחילת הגעתם לישראל, אולם בפועל פגעה בסופו של דבר בהשתלבותם ובקליטתם, בעיקר לאור השהות הממושכת של העולים במרכזי הקליטה, שנראה כי האטה את תהליך התערותם בחברה הישראלית.

מבט כללי על גיליון הפתיחה

כתב עת המגדיר את עצמו כפלטפורמה לדיון ומחקר במגוון נושאים הרלוונטיים להגירה עשוי להיתפס כבלתי ממוקד. אולם בהוצאתו של כתב עת בנושא הגירה, מעבר למתן מענה להתעניינות בתחום של חקר ההגירה, כרוך פוטנציאל לערך מוסף. תופעת ההגירה חוצה מספר תחומי דעת ועולמות תוכן שונים, והיא מזמנת גם דיון בסוגיות הומניסטיות, כגון קידום הכבוד ההדדי ואיכות החיים של מהגרים במקום החדש. הכרך הראשון של כתב העת הגירה מציע רפרטואר של התייחסויות מחקריות עדכניות לכמה היבטים ייחודיים בתופעת ההגירה בישראל, ובכך תרומתו וייחודו.

המאמרים מתאפיינים ברובם בהדגשת המימד הדמוגרפי-חברתי של השתלבות מהגרים בחברה הדומיננטית בישראל, תוך התייחסות להיבטים וגורמים רלוונטיים לנושאי המחקרים, כגון היבטים היסטוריים, כלכליים, תרבותיים, פסיכולוגיים, חינוכיים-אקדמיים וכן מדיניים-פוליטיים. המאמרים בוחנים מגוון קבוצות מהגרים המאפיינות את ההקשר הישראלי: מהגרים יהודים מארצות המערב, מהגרים יהודים מארצות המזרח, פליטים פלסטינים, יהודים מזרחיים בישראל, עולים מארצות המערב – צפון אמריקה, צרפת, ארגנטינה, עולים מארצות חבר העמים לשעבר ועולים מאתיופיה. השימוש במספר פרדיגמות מחקריות ודרכי איסוף מידע מגוונות (ניתוח אומדנים ונתונים קיימים, שאלונים, ראיונות, ניתוח שירה, מסמכים) מסייע לתאר ולהסביר היבטים שונים של דפוסי הגירה לישראל וממנה ואופני השתלבות של קבוצות מהגרים שונות בישראל, על ריבוי פניהם ומורכבותם.

התמונה הכללית, המתקבלת מממצאי המחקרים והדיון בהם, היא כי בהקשר הישראלי הגירה היא נושא טעון, הקשור באופן הדוק בגורמים אידאולוגיים, פוליטיים, כלכליים וחברתיים-תרבותיים. ממצאי המאמרים מצביעים על כך שהמקרה של מדינת ישראל כמדינת הגירה מייצג עניין מיוחד שהוא גם כללי וגם ספציפי. באופן היסטורי, ישראל שונה ממדינות הגירה רבות כגון אוסטרליה, קנדה, ארצות הברית, בכך שמניעי ההגירה אליה נתפסים באופן עקרוני כאידיאולוגיים. אולם ניתן להבחין בדפוסי הגירה לישראל וממנה גם ממניעים אחרים – כלכליים וחברתיים, למשל – האופייניים יותר למדינות ההגירה האחרות. ראוי לציון בהקשר זה את מאמרו של סרג'ו דלה פרגולה, 'הרהורים על הגירה בישראל: היבטים השוואתיים', המטפל בהיבטים ייחודיים של מצב ההגירה במדינת ישראל ובהשלכות יישומיות של מצב זה. דלה פרגולה טוען כי הנרטיב הציוני אינו מתאים למציאות הישראלית כיום, המאופיינת ברב-תרבותיות, וכי יש לחקור הגירה בישראל באמצעות שילוב של מסגרות תאורטיות ומחקריות שיהיו רלוונטיות הן למקרה הייחודי של ההגירה בישראל והן לנסיבות ההגירה המוכרות במרבית מדינות ההגירה בעולם.

סוגיה ייחודית להקשר הישראלי העולה עם קריאת המאמרים, המוזכרת בהערות השוליים במאמר המבוא של סרג'ו דלה פרגולה, היא חוסר הבחנה ברורה בין המונחים 'עלייה' ו'הגירה' והיעדר הגדרה למונח 'הגירה'. המונח 'עלייה' הוא ייחודי לנסיבות של הגירת יהודים מארצות אחרות לישראל ומשקף ערכים אידאולוגיים הכרוכים בנרטיב הציוני. המונח 'הגירה', לעומת זאת, מאופיין על-פי הגדרתו המילונית במעבר ובשינוי הסביבה הפיזית, החברתית והתרבותית של אדם או קבוצת אנשים, הקרויים

מהגרים. עם זאת, ישנם חוקרים המגדירים כיום את המונח 'הגירה' כחל לא רק על מצבים שבהם אדם עובר ממדינה למדינה אלא גם על נסיבות של הגירה פנימית, ואף על מצבים שבהם אדם נשאר גאוגרפית באותו מקום בעוד שמסביבו מתחוללים שינויים (Shohamy, 2006). המאמרים הכלולים בכרך זה מתמקדים במהגרים לישראל וממנה. בחלקם קיים שימוש במונח 'הגירה' ו/או 'מהגרים' בהתייחסות לעלייה נכנסת וכן להגירה יוצאת, ובחלקם במונח 'עלייה' או 'עולים' בהתייחסות לעלייה נכנסת בלבד. בכרך זה ההתייחסות הסמנטית להגירה היא יחסית מצומצמת וחלה בעיקר על מעבר ממדינה למדינה או על הגירה פנימית של פליטים, כפי שזו מתוארת במאמרו של חגי רוגני 'רק ציפורי מסע יודעות: על הגירה ופליטות בשירה'.

הגירה יוצרת באופן טבעי פסיפס רב-תרבותי ורב-לשוני המורכב ממהגרים ומתושבים ותיקים ילידיים במרחב הגאוגרפי החדש. דמות החברה הישראלית המתוארת במאמרים היא חברה הטרוגנית שיש בה קבוצת רוב חזקה ודומיננטית – החברה הקולטת, וקבוצות אתניות חלשות יחסית – אוכלוסיית המהגרים. כאמור, מרבית המאמרים עוסקים בהיבטים שונים של קליטה והשתלבות המהגרים בהגמוניה הישראלית, למרות שנקודת המוצא של חלק מן המאמרים היא רב-תרבותית (כגון המאמר 'סטודנטים יוצאי אתיופיה במכללה אקדמית לחינוך: שילוב או בידול? שכתבו לילך לב ארי ודינה לרון). שאלות נוקבות, הראויות לדיון מעמיק בכרכים הבאים, הן: כיצד הפסיפס האנושי של המהגרים משפיע על החברה הקולטת בישראל ועל יחסי הגומלין בין המהגרים לקולטים? באילו תחומים (חינוך, חברה, תעסוקה, שפה) ניתן לזהות קשר בין הגירה לאי שוויון בין מהגרים לאזרחים ילידים בישראל, וכיצד קשר זה בא לידי ביטוי?

סוגיה מהותית נוספת שלא נבחנה בכרך זה היא סוגיית השפה. בהקשר של הגירה ראוי לתת דגש מיוחד להיבט הלשוני הקשור בטבורו לתופעת ההגירה. היבט זה הוא מרכיב ייחודי בתופעת ההגירה, והוא בא לידי ביטוי באינטראקציה עם בני משפחה, החברה, בהישגים נמוכים ובפערים לימודיים של תלמידים מהגרים לעומת תלמידים ילידים, בתפיסת הזהות של המהגר ובנושא הזכויות הלשוניות של מהגרים (Skutnabb-Kangas, 2008; Spolsky & Shohamy, 1999).

לסיכום, הכרך הנוכחי כולל מספר מחקרים עדכניים בתחום ההגירה לישראל. ניתן לראותו בתור קרש קפיצה לדיון ולחידוד ההבנה בכל הנוגע לחקר מהגרים בישראל. הספרות בתחום כוללת מחקרים רבים, מפורטים ומקיפים, בתחום ההגירה בשפה האנגלית. בעברית קיימים מעט פרסומים באופן יחסי. לפיכך, לכתב העת הגירה עשויה להיות תרומה ייחודית לקהל החוקרים הישראלי.

מקורות

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2012). הודעה לעיתונות: בשנת 2011 הגיעו לישראל 16,892 עולים – 2% יותר מאשר ב-2010. מספר העולים הגבוה ביותר הגיע מרוסיה ומאתיופיה). נדלה ב-24 לאוגוסט, 2012 מתוך http://www.cbs.gov.il/reader/cw_usr_view_SHTML?ID=635

Shohamy, E. (2006). *Language policy: Hidden agendas and new approaches*. London: Routledge.

Skutnabb-Kangas, (2008). Language rights and education. In J. Cummins, & N.H. Hornberger (Eds.), *Encyclopedia of language and education, 2nd edition*, Vol 5: Bilingual education (pp. 117-131). New-York: Springer.

Spolsky, B. & Shohamy, E. (1999). *The Languages of Israel: Policy, ideology and practice*. Clevedon: Multilingual Matters.